

Tell el-Retábí – Život pevnosti v nílskej delte

Veronika Dubcová¹

Nílska delta s rozvetvujúcimi sa ramenami životodarnej rieky rovnako ako dnes, tak aj v staroveku, predstavuje najúrodnejšiu časť Egypta. Práve vďaka tomu, ako aj kvôli svojej strategickej polohe medzi Stredozemným a Červeným morom a cestami vedúcimi na východ na Sinajský polostrov, a ďalej do sýrsko-palestínskej oblasti či Mezopotámie, zastávala v každom období dejín krajiny významnú úlohu. Život starých Egyptanov v obdobiach od neolitu až po ptolemaiovské a rímske obdobie v nej zanechal stopy na mnohých miestach. Tieto sú však čoraz viac ohrozované rušným životom súčasných obyvateľov, venujúcich sa rôznym poľnohospodárskym a stavebným aktivitám, a preto musia byť archeológmi preskúmané čo najrýchlejšie, aby neboli týmito aktivitami porušené, či dokonca zničené.

Jednou z dôležitých lokalít je práve Tell el-Retábí, ležiaca v centrálnej časti údolia Wádi Tumilát, spájajúceho moderné mestá Zagazig a Ismailíiu. Na Tell el-Retábí prebieha od roku 2007 výskum poľsko-slovenského tímu, organizovaný Poľským centrom stredomorskej archeológie, Varšavskou univerzitou (zastúpenými Dr. Sławomirom Rzepkom) a slovenskou Nadáciou Aigyptos (zastúpenou Dr. Jozefom Hudecom). Jedná sa o tell – teda sídliskový pahorok, ktorý je tvorený viacerými vrstvami osídlenia a rôznych nánosov a už na prvý pohľad je zrejmé, že bol opevnený (Obr. 1). Funkciu a význam tellu naznačili už staršie výskumy od konca 19. storočia, hlavne však v 70. a 80. rokoch 20. storočia a podľa doterajších nálezov siaha jej osídlenie do Druhého prechodného obdobia (1650 – 1550 pred n. l.²).

Doteraz neexistujú dôkazy o vzniku Tell el-Retábí skôr, teda počas Strednej ríše (2055 – 1650 pred n. l.), historický vývoj a situácia v krajine to ale výrazne naznačujú. Obdobie Strednej ríše sa po chaotickom Prvom prechodnom období (2160 – 2055 pred n. l.) začína zjednotením krajiny za panovníka 11. dynastie Mentuhotepa II. z hlavného mesta Théb a vrchol dosahuje za panovníkov 12. dynastie s hlavným mestom v Ičtawej pri Fajúmskej oáze. Stabilizácia politickej a hospodárskej situácie sa odráža hlavne v zahraničnej politike, a to predovšetkým v dvoch oblastiach – starovekej Núbii na juhu a nílskej delte, Sinajskému poloostrovu a sýrsko-palestínskej oblasti na severe a severovýchode.

¹ Veronika Dubcová je archeologička a študentka egyptológie na Viedenskej univerzite, od roku 2008 je členkou archeologického tímu na lokalite Tell el-Retábí.

² Datovanie jednotlivých období dejín starovekého Egypta podľa Shaw, I., *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 2000, 480-489.

Práve tu sa začína s intenzívnou výstavbou pevností, z ktorých najlepšie zdokumentované stavby poznáme z Núbie (Buhen, Mirgissa, Semna či Uronarti). Dnes je väčšina z nich zatopená Asuánskou priehradou. Existenciu pevností v nílskej delte naznačuje koncentrácia významných sídlisk ako napr. Tell el-Dab^{ca}, Abu Ghâlib či Tell-Heboua a predovšetkým viaceré zachované literárne texty, ako napr. tzv. *Nefertiho prorocstvo* alebo *Príbeh o Sinuhetovi*, ktoré spomínajú tzv. Vládcove múry, iným názvom aj Horove cesty, stotožňované mnohými bádateľmi s vojenskými objektmi.

Osídlenie na lokalite Tell el-Retábí sa zatiaľ podarilo potvrdiť až v nasledujúcom období, a to objavom pohrebiska datovaného do Druhého prechodného alebo aj Hyksóskeho obdobia, predstavujúcim dobu medzi Strednou a Novou ríšou (1550 – 1069 pred n. l.). Centralizovaná vláda sa vtedy rozpadla a krajina sa ocitla v rukách viacerých panovníkov – konkrétne hyksóskych panovníkov 15. a 16. dynastie na severe, so sídlom v meste Avaris (dnešnej Tell el-Dab^{ce}) a egyptských panovníkov 17. dynastie v Thébach, na juhu. Pojmom Hyksósi označujeme práve vládnu elitu ázijského obyvateľstva (*hekau chasut* – páni cudzích krajín), ktoré sa už počas Strednej ríše začalo usádzať v delte a postupne získavalo moc. Najdôležitejšie nálezy z tohto obdobia pochádzajú práve z ich hlavného mesta. Množstvo odkrytých stavieb – palácov, obytných domov, chrámov a predovšetkým pohrebísk – významne vypovedá o kultúre a sociálnej štruktúre tamojších, pôvodne ázijských, do veľkej miery však egyptizovaných, obyvateľov. Ich hroby, ktoré boli objavené aj na Tell el-Retábí, majú najčastejšie podobu domu postaveného z nepálených tehál s klenutou strechou a zosnulí v nich bývajú uložení sami, s rodinnými príslušníkmi, niekedy dokonca so svojimi sluhami a často s rôznymi zvieratami (Obr. 2). K najtypickejším predmetom, ktoré tvorili hrobovú výbavu, patria rôzne druhy keramiky – typická je keramika typu Tell el-Jahudíja, rôzne kovové predmety, šperky či skarabey.

Oslobodiť Egypt spod hyksóskej nadvlády a opäť sústrediť moc v rukách jednej egyptskej dynastie sa podarilo až Ahmosemu, prvému panovníkovi 18. dynastie a zakladateľovi Novej ríše. Táto predstavuje obdobie najväčšieho hospodárskeho, kultúrneho i územného rozmachu, aké Egypt zažil a zaradil sa tak k vtedajším veľmociam ako bola Chetitská, Babylonská či Mittanská ríša, s ktorými udržiaval intenzívne kontakty. Celková prosperita krajiny závisela z najväčšej časti od rozvoja vojenstva, fungujúcej armády a bojových výprav, ktoré panovníci vo veľkom organizovali. Ich východiskom bola najčastejšie nílska delta s hlavným mestom Menneferom a prístavom Perunefer (pravdepodobne Tell el-Dab^{ca} po porážke Hyksósov), preto sa tu koncentrovali vojenské základne – pevnosti. Celkovú podobu sídliska na Tell el-Retábí v období 18. dynastie zatiaľ nepoznáme, isté však je, že lokalita bola v tomto čase

osídlená, ako ukázali nálezy odkryté v sezónach 2009 až 2011. Jej obytný a hospodársky význam dosvedčujú zvyšky budov, sýpky, piecky a rôzne drobné predmety, z ktorých stoja za pozornosť predovšetkým nálezy z tzv. Čierneho domu (Obr. 3), ilustrujúce jednak kontakty s východným Stredomorím (nález fragmentu cyperskej dvojfarebnej keramiky, úlomok pemzy), remeselnícku a hospodársku činnosť (nástroje, závažia) či určitý luxus a prestíž (bronzová dýka – Obr. 4, kozmetické nádoby). Forma pevnosti, jej charakter a celková historická úloha je nám známa hlavne z 19. dynastie, ktorej panovníci Sethi I., Ramesse II. a Ramesse III. sa preslávili svojimi početnými výpravami a počas ich vlád bola aj stavebná činnosť v nílskej delte najintenzívnejšia. Svedčia o tom pevnosti ako Tell el-Hebua alebo Tell el-Borg v oblasti severovýchodnej delty a severného Sinaja, často identifikované ako tzv. Horove cesty alebo v západnej delte Zawíjet Umm el-Racham. Ako ukázal výskum opevnenia na Tell el-Retábí, siaha jeho vznik pravdepodobne do obdobia vlády Sethiho I. Pôvodný múr bol rozšírený za jeho nástupcu Ramesseho II. Svoju konečnú podobu dosiahlo opevnenie za Ramesseho III., kedy bola postavená aj dnes čiastočne zachovaná západná brána typu „migdol“, ktorá je podobná vstupnej bráne v jeho zádušnom chráme v Medínet Habu (v západných Thébách).

Z ramesseovského obdobia pochádza aj najviac doposiaľ nájdených pozostatkov stavieb, ku ktorým patria napr. tzv. Veľký dom alebo Chrám, objavené počas prvých výskumov Flindersa Petrieho, so zachovanými reliéfne zdobenými kamennými blokmi. Tieto zobrazujú napr. panovníka Ramesseho II., ako zabíja ázijského nepriateľa pred bohom Atumom, ktorému bol chrám pravdepodobne zasvätený (Obr. 5). Najpočetnejšie nálezy však predstavujú rôzne hospodárske budovy: sklady, dielne, sýpky či pece.

Podobne je tomu aj v období po Novej ríši, v tzv. Treťom prechodnom období (1069 – 664 pred n. l.), keď sa moc v krajine rozdelila medzi panovníkov líbyjského pôvodu 21.-23. dynastie, sídliačich v meste Tanis (zhruba 50 km od Tell el-Retábí) a medzi veľkňazov boha Amona v Thébách, ktorých neskôr vystriedali núbijskí (staroegyptským pomenovaním kušitskí) panovníci 25. dynastie. Život na Tell el-Retábí bol aj v tomto období veľmi čulý, čo dokladajú viaceré objavené obytné a hospodárske budovy s rôznymi nálezmi. Za zmienku stojí napríklad hrot šípu zo železa, materiálu, ktorý bol v tej dobe ešte veľmi zriedkavý a dokladá obchod s Blízkym Východom. Veľmi dôležitý je tiež objavený komplex stajní, jediných v Egypte z tohto obdobia. Na priväzovanie zvierat tu boli použité kamenné, reliéfne zdobené, bloky zobrazujúce napr. panovníka pri obete božstvám, ktoré pochádzajú pôvodne pravdepodobne zo spomínaného, vtedy už neexistujúceho Atumovho chrámu (Obr. 6). Podobne druhotne použité boli bloky aj v studni objavenej v roku 2011. Panovníci 25.

dynastie, ktorými sa začína Neskorá doba (664 – 332 pred n. l.), sídlili v meste Sais v západnej delte, a preto tejto oblasti venovali veľkú pozornosť, podobne ako neskôr Ptolemaiovci. K najväčším projektom, ktoré určite ovplyvnili život aj na lokalite Tell el-Retábí, patrila výstavba kanála spájajúceho Níl s Červeným morom. Tú podľa písomných prameňov – napríklad Herodota, neskôr Strabóna, Plínia Staršieho či Klaudia Ptolemaia – uskutočnil panovník Nekó II.; neskôr bol obnovený v perzskom období za Dáraia I., v ptolemaiovskom období za Ptolemaia Philadelpa a v rímskom období za Trajána. Kanály boli čiastočne lokalizované počas plánovania inžinierskych projektov v 18. a hlavne 19. storočí, neskôr prieskumami v 80. rokoch 20. storočia. Takýto kanál mal pre oblasť obrovský význam, pretože slúžil na dopravu – predovšetkým materiálu zo Sinaja a Východnej púšte, hral úlohu pri obchodných aktivitách a takisto v poľnohospodárstve pri distribúcii vody a zavlažovaní. Hoci doteraz nemáme doklady, že cez Wádi Tumilát mohol viesť kanál aj v staršom období, je to veľmi pravdepodobné.

Práca poľsko-slovenského tímu na Tell el-Retábí predstavuje vôbec prvý systematický výskum tejto veľmi dôležitej lokality a ako jasne vyplýva z doterajších nálezov, jej význam je badateľný vo väčšine období egyptských dejín. K jeho úplnému objasneniu a k celkovej rekonštrukcii života starovekých Egyptanov v nílskej delte nás môže doviest' pokračovanie archeologických výskumov na lokalite.

Obr. 1 Pohľad na lokalitu Tell el-Retábí z vtáčej perspektívy Foto M. Bogacki,
© Nadácia Aigyptos

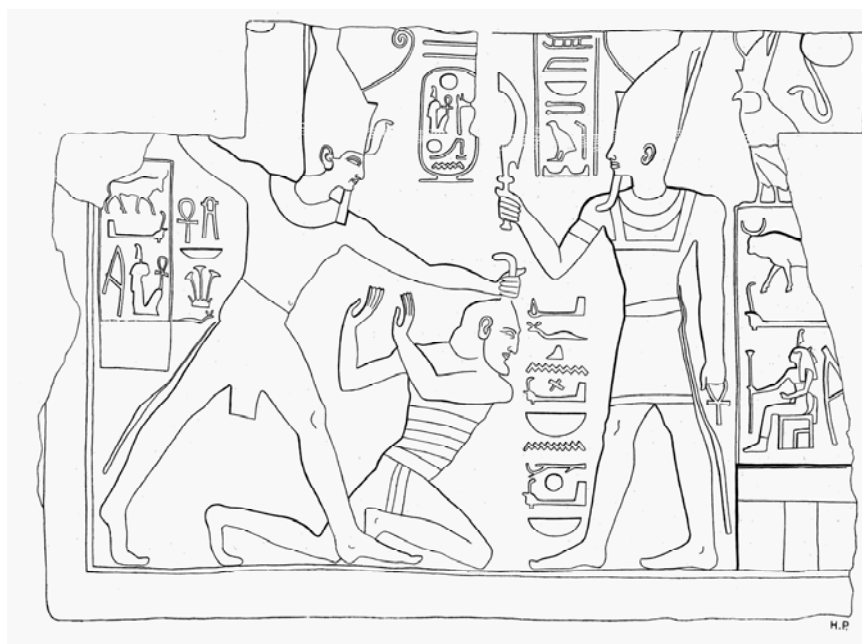
Obr. 2 Jeden z hyksóskych hrobov, objavený v roku 2011 Foto: Ľ. Hudáková, © Nadácia Aigyptos

Obr. 3 Pôdorys tzv. Čierneho domu z obdobia 18. dynastie
Foto: V. Dubcová, © Nadácia Aigyptos

Obr. 4 Bronzová dýka nájdená v tzv. Čiernom dome. Foto: V. Dubcová, © Nadácia Aigyptos

Obr. 5 Reliéf nájdený na Tell el-Retábí, zobrazujúci panovníka Ramesseho II. ako zabíja nepriateľa pred bohom Atumom
 Petrie, W.M.F., Duncan, J.G., *Hyksos and Israelite Cities*, London, 1906, pl. XXX

Obr. 6 Pozostatky stajní z Tretieho prechodného obdobia s kamennými blokmi na priväzovanie zvierat
 Foto: C. Baka, © Nadácia Aigyptos

Odporúčaná literatúra

- BÁRTA, M., *Sinuhetův útěk z Egypta. Egypt a Syropalestina v době Abrahamově*, Praha, 1999.
- BIETAK, M., *Avaris, the Capital of the Hyksos, Recent Excavations at Tell el-Dab'a*, London, 1996.
- BICHLER, M., EXLER, M., PELTZ, C., SAMINGER, S., Aegean Tephra - An Analytical Approach to a Controversy about Chronology, in: *Ä&L* 12, 55-70, 2002.
- CAVILLIER, G., *Migdol, Ricerche su modelli di architettura militare di età ramesside*, Oxford, 2008.
- FORSTNER-MÜLLER, I., *Tell el-Dab'a/16: die Gräber des Areals A/II von Tell el-Dab'a*, Wien, 2008.
- GOEDICKE, H., Ramesses II and the Wadi Tumilat, in: *VA* 3, 1987, 13-24.
- GROMADZKA, S., RZEPKA, S., Two flails in the king's hands: Unusual royal iconography on a scarab from Tell el-Retaba, in: *SAK* 40, 2011, 103-112,
- HOFFMEIER, J.K., *Israel in Egypt, The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, Oxford - New York, 1997.
- HOFFMEIER, J.K., „The Walls of the Ruler“ in Egyptian Literature and the Archaeological Record: Investigating Egypt's Eastern Frontier in the Bronze Age, in: *BASOR* 343, 2006, 1-20.
- HOFFMEIER, J.K., ABDEL MAQSUD, M., A new military site on 'the ways of Horus' - Tell el Borg 1999-2001: A preliminary report, in: *JEA* 89, 2003, 169 – 197.
- HOLLADAY, J.S., *Tell el-Makshuta, Preliminary report on the Wadi Tumilat project 1978 – 1979*, with contribution by Donald B. Redford, Malibu, 1982.
- HULIN, L.C., Embracing the New: The Perception of Cypriot Pottery in Egypt, 40-47, in: D. Michaelides, V. Kassianidou, R.S. Merrillees (eds.) *Egypt and Cyprus in Antiquity; Proceedings of the International Conference, Nicosia, 3-6 April 2003*, Trowbridge, 2003.
- FULLER, M., Tell el Retaba 1981 (John Hopkins University). Groupe International d'Étude de la Céramique Egyptienne, *BdL* 6, 1981, 6–7.
- JARMUZEK, L., RZEPKA, S., Pottery figurine from Tell el-Retaba, in *GM* 224, 2010, 65–70.
- MORRIS, E.F., *The architecture of imperialism, Military bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom*, Leiden, 2005.
- NAVILLE, É., *The Shrine of Saft-El-Henneh and the Land of Goshen*, London, 1887.

- PETSCHER, S., *Den Dolch betreffend. Typologie der Stichwaffen in Ägypten von der prädynastischen Zeit bis zur 3. Zwischenzeit*, Wiesbaden, 2011.
- PETRIE, W.M.F., DUNCAN, J.G., *Hyksos and Israelite Cities*, London, 1906.
- REDFORD, D.B., *Egypt, Canaan, and Israel in ancient times*, Princeton, 1992.
- REDMOUNT, C.A., *On an Egyptian/Asiatic frontier: an archaeological history of the Wadi Tumilat*, PhD Diss., University of Chicago, 1989.
- REDMOUNT, C.A., The Wadi Tumilat and the "Canal of the Pharaohs", in: *JNES* 54, 1995, 127 – 135.
- RZEPKA, S., WODZINSKA, A., HUDEC, J., HERBICH, T., *Tell el-Retaba 2007-2008*, in: *Ä&L* 19, 2009, 241- 280.
- SHAW, I. (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 2000 (vyšlo aj v českom preklade: SHAW, I. (ed.), *Dějiny starověkého Egypta*, Praha, 2003).
- SHAW, I., *Egyptian warfare and weapons*, Aylesbury, 2001.
- SMOLÁRIKOVÁ, K., *Saite forts in Egypt, Political-military history of the Saite Dynasty*, Prague, 2008.
- SPALINGER, A.J., Military Institutions and Warfare: Pharaonic, 425- 445, in: A.B. LLOYD (ed.), *A companion to ancient Egypt*, Malden, 2010.
- TRIGGER, B.A., KEMP, B.J., O'CONNOR, D., LLOYD, A.B., *Starověký Egypt – dějiny společnosti*, Praha, 2005.
- UPHILL, E.P., Pithom and Raamses: their Location and Significance, in: *JNES* 27, 1968, 291 316.
- VACHALA, B., *Mír na Nilu, první mírová smlouva a její pozadí*, Praha, 1997.
- VOGEL, C., *Ägyptische Festungen und Garnisonen bis zum Ende des Mittleren Reiches*, Hildesheim, 2004.
- WODZINSKA, A., Pottery and Chronology. Preliminary Remarks on Ceramic Material from Tell el-Retaba, 1051 - 1036, in: D.A. Aston, B. Bader, C. Gallorini, P. Nicholson (Hrsg.), *Under the potter's tree: studies on ancient Egypt presented to Janine Bourriau on the occasion of her 70th birthday*, Leuven, 2011.